

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію *Бузарова Андрія Ігоревича*
*«Побудова демократичного суспільства на Арабському Сході:
соціально-філософський аналіз»*, поданої на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 - соціальна
філософія та філософія історії

Актуальність теми. ХХІ століття формує нові парадигми знання про світовий соціальний простір і проблеми його функціонування. В умовах значних змін і соціальної турбулентності актуальним і своєчасним є аналіз логіки розвитку основних регіонів світу, і зокрема Арабського ареалу. На сучасному етапі Арабський Схід знаходиться в центрі уваги світової спільноти і багато експертів справедливо вважають арабський ареал фактором, що визначає геополітичне переформатування сучасного світу. Також значні запаси вуглеводнів на Близькому Сході надають особливе політичне і економічне значення регіону, який виявився в останні десятиліття в центрі геополітичної боротьби за світові ресурси.

Осмислення логіки подій на Арабському Сході, з'ясування особливостей і тенденцій побудови демократичного суспільства як в регіоні в цілому, так і в окремих країнах зокрема, виступає актуальним дослідницьким завданням в царині соціальної філософії. В зв'язку з цим актуальність роботи А.І. Бузарова не викликає сумнівів. Дійсно, соціально-філософське осмислення процесу демократизації арабського соціуму надає комплексну уяву щодо сутності, атрибутів, спрямованості соціальних змін в цій соціокультурній системі. Нестача комплексних соціально-філософських досліджень особливостей демократичного розвитку арабського суспільства за умов глобалізації підкреслює актуальність теоретичного аналізу зазначеної теми в науковій розвідці Андрія Ігоревича Бузарова.

Заслуговує на позитивну оцінку і те, що дисертація А. І. Бузарова виконана відповідно до науково-дослідної теми кафедри філософії

Донецького національного університету імені Василя Стуса, зокрема – НДР «Соціально-філософська рефлексія шляхів вирішення конфлікту на Сході України» (№ держреєстрації 0116U002518).

Ступінь обґрунтованості та достовірності наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Автор достатньо аргументовано доводить актуальність дослідження, його наукову новизну та практичну значимість стриманих результатів. Сукупність філософських, загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, які використані А.І. Бузаровим, дозволили з достатньою глибиною аналізу досягти визначеної мети роботи, що полягає у соціально-філософському аналізі побудови демократизації суспільства на Арабському Сході в контексті сучасних цивілізаційних змін.

Проблемне поле дисертації А. І. Бузарова відрізняється багатоаспектним та міждисциплінарним характером, що підкреслюється переконливим висновком здобувача про особливості сучасної соціальної філософії, зокрема, про наявність розриву між соціальною теорією і сучасною практикою перетворення соціуму. Обґрунтованим є висновок дисертанта про нагальність оновлення уявлень про тенденції розвитку арабського соціуму, виявлення особливостей його демократизації і виявлення ролі ісламу в цих процесах. Зміст дисертації засвідчує, що здобувач провів значну аналітичну роботу, опрацював велику кількість джерел та результатів наукових досліджень різної дисциплінарної приналежності з теорії та практики процесів демократизації на Арабському Сході.

Сформульована мета конкретизована у дослідницьких завданнях, вирішення яких забезпечується логічною побудовою та виваженою системністю наукового дослідження. Цілком відповідає характеру соціально-філософського пошуку виокремлення у самостійні підрозділи наступних проблем: еволюція концепцій демократизації в історії соціально-філософської думки (стор.12-39); методологія дослідження процесів

демократизації арабського суспільства у вітчизняній і зарубіжній науці (стор.39-51); глобалізація, демократизація і арабське суспільство: співвідношення феноменів і зіткнення цивілізацій (стор.62-73); соціальні конфлікти в арабському світі як глобальна проблема на шляху до демократизації (стор.75-99); філософське і коранічне розуміння свободи і демократії (стор.112-132); перспективи демократизації ісламського суспільства (стор.132-161).

Ці напрямки наукового пошуку дозволили дисертанту концептуалізовано розкрити демократичну спрямованість модернізації арабського суспільства як суттєву характеристику сучасного соціального розвитку. План дисертації віддзеркалює логіку пізнавального процесу та обґрунтоване викладення результатів.

Методологічну основу дослідження склали аксіологічний, цивілізаційний та інтервальний підходи. Були також використані такі методи вирішення поставлених завдань як структурно-функціональний, фрактальний (при аналізі суперечливих наслідків демократизації) та компаративістський.

Водночас застосування міждисциплінарного підходу дозволило проаналізувати зміст побудови демократичного суспільства на Арабському Сході, який представлений в роботах із соціальної філософії, історії філософії, філософії політики, державознавства, соціології, політології, сходознавства, ісламознавства тощо.

Варто відзначити низку *позитивних моментів дослідження*, що мають наукову значущість. Зокрема, це бездоганне володіння автором арабською мовою і опанування змістовного контенту робіт арабських авторів щодо демократичних перетворень країн Арабського світу мовою оригіналу. В зв'язку з цим заслуговує на схвалення змістовно розглянуте віддзеркалення проблеми еволюції концепцій демократизації в історії соціально-філософської думки (стор. 12-39). Дисертант пропонує потужний методологічний комплекс до соціально-філософської рефлексії

феномена демократизації арабського соціуму як суттєвої характеристики сучасного соціального розвитку (стор. 39-50). Заслугує на відзнаку визначення концепту «соціальний конфлікт» і змістовне наповнення його існування в арабському форматі (стор 75-99). Привертає увагу аналіз автором коранічного тлумачення поняття «свободи» і акцентування автора дослідження на тому, що з усіх принципів демократії свобода є основоположним чинником (стор. 112-132). Цікавими є міркування автора про те, що теоретичні розвідки соціальної філософії співмірні із соціальними процесами сьогодення, із об'єктивними тенденціями розвитку і демократичної трансформації складних систем, якими є арабське суспільство і його інститути. І все це спрямовано на зростання масштабів свободи людини в контексті реалізації нею своїх сутнісних сил. Цікавим видається осмислення в роботі А.І. Бузарова перспектив демократизації арабського суспільства (стор. 132-165). Автор слушно зауважує, що для більшості арабських країн характерними залишаються авторитарні політичні режими, де вся повнота влади зосереджена в руках однієї політичної фігури. Однак авторитаризм системи правління забезпечує певний рівень економічної, політичної і соціальної стабільності, тому частина населення в багатьох арабських країнах у зв'язку з наявністю економічного добробуту не має бажання змінити існуючу там систему управління країною (стор.163-164). Дисертаційна робота відзначається певною науковою цінністю, бо продовжує традиції українського сходознавства, започаткованого ще Атангелом Кримським, в філософському осмисленні ідейного надбання та соціальних практик Сходу взагалі та Арабського ареалу зокрема.

Новизна отриманих у дослідженні результатів. Текст дисертаційного дослідження містить елементи наукової новизни. Передусім результати проведеного дослідження розкривають природу, сутність та особливості побудови демократичного суспільства на Арабському Сході за умов глобалізації й соціальної турбулентності в сучасному світі. В роботі

вперше: – здійснена комплексна експлікація сутності процесу демократизації арабського суспільства в системі дуальних соціально-філософських категорій цього суспільного процесу як суперечливої єдності потенційного та актуального, ідеального і матеріального в творенні демократичних моделей на Арабському Сході в ХХІ століття; – встановлено три етапи соціально-філософського осмислення арабськими філософами західних демократичних принципів як важливої передумови демократизації арабського суспільства; – доведено, що коранічне розуміння свободи не суперечить духу демократичних перетворень, що потребує перегляду поширених стереотипів про несумісність ісламу та демократичних принципів облаштування. *Уточнено:* – значну роль релігійної складової в процесі демократизації арабського суспільства; – розуміння специфіки діалектики демократизації арабського світу; – вплив глобалізаційних процесів на арабське суспільство; – специфіка сприйняття демократичних принципів суспільного життя мешканцями арабського суспільства. *Набуло подальшого розвитку:* – теоретичні положення про правове та соціальне становище жінки в контексті демократичних перетворень в арабському світі; – знання особливостей здійснення мовної політики в арабських країнах в умовах демократизації; – уявлення про чинники, що перешкоджають процесу демократизації арабських суспільств, визначено детермінанти оптимізації цього процесу (мінімізація впливу ісламістських рухів, підтримка багатопартійної системи і виконання виборчих процедур, створення незалежних ЗМІ та підтримка свободи їх діяльності тощо).

Повнота викладу сформульованих у дослідженні наукових положень, висновків і результатів в опублікованих працях. Основні теоретичні та методологічні положення дисертаційного дослідження опубліковані у 22 публікаціях, з них 5 статей опубліковано у фахових виданнях України з філософських наук, у тому числі 3 статті – у виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз. Висновки дослідження

апробовані на всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях. Опубліковані праці відповідають структурі та змісту дисертаційного дослідження.

Наукове та практичне значення результатів і висновків дисертації, пропозиції щодо їх використання. Результати дисертаційного дослідження мають суттєве теоретичне і практичне значення. Наукова розвідка А. І. Бузарова сприяє збагаченню, конкретизації та уточненню понятійно-категоріального апарату соціальної філософії, філософії політики, теорії держави, сходознавства. Матеріали дисертації можуть бути використані у навчальному процесі при викладанні таких дисциплін, як «Соціальна філософія», «Філософія історії», «Релігієзнавство», «Політологія», «Схознавство» та ін. Основні положення дисертації можуть слугувати підґрунтям для подальшого соціально-філософського дослідження розвитку арабського соціуму та особливостей його демократизації.

Дискусійні положення та зауваження. Віддаючи належне позитивним здобуткам і висновкам дисертаційної роботи, слід звернути увагу на дискусійні аспекти дослідження.

По-перше, це проблема щодо визначення автором змісту понятійного концепту «Арабський Схід» та використання його в роботі як синоніму концепту «Близький Схід». Близьким Сходом, зазвичай, називають регіон, розташований у Західній Азії і Північній Африці і в який входять, на думку ООН, 19 країн. Але більшість дослідників включають в близькосхідний ареал і такі країни як Ізраїль, Туреччину та інші, які не є арабськими. Ліга Арабських держав, містить 22 країни і членство в Лізі базується на культурі, а не на географічному розташуванні. І сам автор на сторінці 40 зазначає, що «термін «арабське суспільство» передбачає наявність стійких соціальних зв'язків на основі релігійної (іслам), етнічної, мовної спільності, єдності історії, близькості культури і способу життя людей, які в нього входять». На наш погляд, більш коректним було б з самого початку

сформулювати досліджувану проблему як побудова демократичного суспільства в Арабському світі, або використовувати при проведенні дослідження тільки концепт «арабське суспільство». Але, в цілому, зазначена проблема носить дискусійний характер і автор має право висловити свою точку зору.

По-друге, якщо в назві роботи заявлено про соціально-філософський аналіз досліджуваної проблеми, то слушним було б більш виразно визначити його принципи та відмінність від інших типів осмислення проблеми. В розділі 1.2 «Методологія дослідження процесів демократизації арабського суспільства у вітчизняній і зарубіжній науці» автор не системно, але все ж таки торкається особливостей соціально-філософського аспекту розгляду зазначеної проблеми, але було б слушним автору зазначити, що соціально-філософський аналіз проблеми побудови демократичного суспільства на Арабському Сході передбачає визначення: - сутності й механізму здійснення демократичних реформ в суспільстві; - атрибутів та модусів демократизації арабського суспільства; - соціокультурну детермінацію процесу демократизації арабського соціуму та формування відповідних світоглядних настанов у мешканців Арабського світу; - напрямів впливу на логіку переформатування сучасного світу.

По-третє. Деякі положення наукової новизни мають дещо суперечливий характер або невдалу форму викладення. Так, автор стверджує, що «набуло подальшого розвитку: чинники, що перешкоджають процесу демократизації арабських суспільств, і які, водночас, є детермінантами оптимізації цього процесу (мінімізація впливу ісламістських рухів, підтримка багатопартійної системи і виконання виборчих процедур, створення незалежних ЗМІ та підтримка свободи їх діяльності тощо), вивчення та подолання яких, є необхідним компонентом цілісної методології дослідження арабських суспільств та їх можливої демократизації в ХХІ ст.» (стор. 9). Краще було б написати – «набуло подальшого розвитку: уявлення (чи знання) про чинники, що

перешкоджають процесу демократизації арабських суспільств» і дати їх перелік. Автор також, на наш погляд, помилково зазначає, що ці чинники, які перешкоджають процесу демократизації, водночас є детермінантами оптимізації цього процесу. Детермінантами розгортання демократизації арабського суспільства виступають саме заходи щодо усунення перешкод, вирішення протиріч та гострих соціальних конфліктів в ньому.

По-четверте. Зауваження в якості побажання щодо подальшого опрацювання вашої теми. Більш ґрунтовному осмисленню досліджуваної проблеми сприяло би опрацювання програмних документів Ліги Арабських держав, а також офіційних Стратегій розвитку арабських країн та заяв їх лідерів щодо цього напрямку модернізації соціуму. Так, цікавою для аналізу в цьому плані є програма подальшого розвитку суспільства, представленою Президентом Єгипту - Абдул-Фаттах Ас-Сісі - напередодні президентських виборів 26 березня 2018 року в цій країні, яка є лідером Арабського світу. Заслуговує уваги і осмислення останньої соціальної практики, запропонованих керівництвом Саудівської Аравії, і зокрема діяльності наслідного принца, 32 річного Мухаммед бін Салмана, який додав до бюджету країни 106 млрд доларів за звільнення з 3-х місячного арешту 11 принців та багатьох чинних та колишніх міністрів Королівства. Мухамед бін Салман висунув Програму «Saudi Vision 2030», яка є новаторською в плані подальшого реформування арабського суспільства. Сподіваюсь, що автор врахує мої зауваження та пропозиції в своїй подальшій дослідницькій та просвітницько-пропагандистській діяльності у вітчизняних традиційних ЗМІ та «нових медіа».

Проте висловлені зауваження та пропозиції не применшують цінності позитивних аспектів роботи та її результатів, досягнутих дисертантом. У своїй сукупності вони дають всі підстави зробити висновок, що дисертація А. І. Бузарова є завершеною самостійною працею, в якій отримано науково обґрунтовані теоретичні результати, що можуть бути оцінені як вагомий внесок у соціально-філософську рефлексію побудови демократичного

суспільства в конкретно-історичних умовах сучасного Арабського Сходу. Винесені на захист положення є справді новими, а висновки – аргументованими. За своїм теоретичним рівнем, новизною у постановці і вирішенні дослідницьких проблем та практичним значенням дисертація «Побудова демократичного суспільства на Арабському Сході: соціально-філософський аналіз» відповідає вимогам до кандидатських дисертацій «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013, № 567, а її автор – Андрій Ігорович Бузаров – заслуговує на присудження йому наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 - соціальна філософія та філософія історії.

Офіційний опонент,

доктор філософських наук, професор,

в.о. завідувача кафедри філософії

Запорізького національного університету

Л.Д. Кривега

Вчений секретар

Запорізького національного університету

В.П. Снежко

